

Nacionalizam, fašizam i antifašizam

Izvorni znanstveni članak
316.48(497.1):159.9

Nacionalno i nacionalističko. Psihološki mehanizmi međunacionalnih sukoba na prostoru bivše Jugoslavije — Što da se radi?

IVAN ŠIBER*

Sažetak

Autor analizira pretpostavke, izvore i manifestacije etničkog sukoba na području bivše Jugoslavije na temelju spoznaja suvremene psihološke misli. Polazeći od Allportove "teorije predrasude" u članku se opisuju povijesne pretpostavke, sociokulturna raznolikost i osebujni karakter dane društvene i političke situacije. Pokušavajući odgovoriti na bitno pitanje: što da se radi?, autor razlikuje četiri stadija sukoba: latenciju, manifestaciju, aktualizaciju i konsolidaciju, te tri načina djelovanja: institucionalna rješenja, utjecaj masovnih medija i proces političke socijalizacije.

Problematici psihologijskih aspekata međuetničkih, međurasnih, međuvjerskih i inih sukoba posvećena je velika pažnja u znanstvenoj psihologijskoj literaturi. Ta pažnja nije, nažalost, rezultat apstraktnog znanstvenog interesa, već ponajprije traumatične društvene zbilje koja je u više navrata pokazala svu kompleksnost međudnosa različitih društvenih grupa, golemu manipulabilnost ljudskim opredjeljenjima, frustracijama, strastima i strahovima. Nažalost, kao da se povijest ponavlja. Četrdeset pet godina nakon drugog svjetskog rata, za koji se mislilo da je iskazao sve ono najgore što se može naći u ljudskoj prirodi, ponovno smo suočeni s eksplozijom destrukcije, s novim definicijama "NAS" i "NJIH", s novim određenjima biološke i civilizacijske nadmoći jednih i agresivnosti i urođene destruktivnosti drugih. Konglomerat povijesti, ideologijskih i razvojnih zabluda, nastalih frustracija kao rezultat nagomilanih ekonomskih i političkih problema, sve su to okolnosti u kojima je neodgovorna manipulacija osjećajima, strahovima i nadama, jačala unutar-nacionalnu homogenost i stvarala sve veću distancu prema drugima. Politička logika temeljena na odnosu "prijatelj — neprijatelj", postupno je stvarala političke odnose koji su neminovno vodili u međusobnu konfrontaciju, mržnju i agresiju, razaranje i ubijanje. Drugi je označen kao neprijatelj i

* Ivan Šiber, redovni profesor Fakulteta političkih znanosti u Zagrebu na predmetu Socijalna i politička psihologija.

dozvoljen objekt progona jer "ugrožava" nas. Socijalni odnosi, prijateljstva i rodbinske veze, sve je ustuknulo pred jednim jedinim zahtjevom — *interesom nacije*. Taj interes, apstraktan ali privlačan, legitimira političku vlast, i svim sredstvima ideologijske manipulacije dovodi do surovog konflikta s drugima. Jedna homogenizacija racionalizira drugu; jedna mržnja stvara drugu; jedan zločin opravdava nove zločine. Vrzino kolo ljudskog bezumlja dovelo je, i još dovodi, do nekoliko stotina tisuća mrtvih, do rastakanja svih civilizacijskih vrijednosti i, nakon gotovo pola stoljeća, ponovno se ugrožava teškom mukom uspostavljeno europsko zajedništvo.

U ovom radu nemam namjeru ulaziti u analizu konkretnog krivca i uzroke nastale tragedije. Ono što želim to je da na konkretnim primjerima, na tragičnoj zbilji balkanskog prostora, prikazem pojedine psihološke mehanizme koji posreduju međunacionalne sukobe.

1. Etnogenza na djelu

Još je davne 1848. godine John Stewart Mill napisao: "Od svih vulgarnih oblika bježanja od razmatranja posljedica efekata socijalnih i moralnih utjecaja na ljudsku svijest, najvulgarniji je onaj koji pripisuje raznolikost u ponašanju i karakteru urođenim, prirodnim razlikama." Pa ipak, nije trebalo dugo da se formuliraju "teorije" u okviru kojih se inzistira na organističko-biologističkim uzročnicima određenih ponašanja, poznate kao "antropološko-rasne" teorije (Lazarus, Steinthal, vidi R. Supek, 1973.) po kojima je čovjek i cjelokupna društvena skupina određena biološkim naslijedom, u okviru kojega postoje genetske razlike što uvjetuju pripadnost i sposobnost, pa time i prava određenih naroda na dominantnu poziciju. Ti pristupi su, u kombinaciji s tzv. geografskom školom (F. Ratzel, 1900.) u svojoj krajnjoj konzekvciji političke primjene, doveli do poznate maksime "krvi i tla", odnosno do genocida nad cijelim narodima. "Psihologija naroda", "narodni karakter", pojmovi su koji su nekritički preuzimani s namjerom da iskažu posebnost pojedinih naroda, da iskažu "narodnu dušu", ono što je jedinstveno i neponovljivo, što proizlazi iz njihove etničke prirode i što je zatvoreno prema drugim utjecajima.

Vjerovalo se da je dramatično iskustvo drugog svjetskog rata napokon stavilo točku na takve pristupe, da su deseci milijuna nedužnih žrtava dovoljno snažno upozorenje kamo vodi takva "znanost" koja svoje "teorije" pretvara u konkretnu političku akciju. Nažalost, izgleda da je povijest slaba učiteljica i da povijesno pamćenje, kao uostalom i svako pamćenje, blijedi s vremenom i selekcionira samo ona iskustva koja vode u nove pogreške. Ponovno smo suočeni s genetikom kao vrhovnim dokazom nečije podobnosti, etnogeneza iz profesorskih kabineta postaje argumentom političkih prava (i ne-prava) pojedinih naroda, traže se dokazi genetske nadmoći i etničkog porijekla koje bi nas razlikovalo od drugih. Hrvati su iranskog porijekla samo zato da ne bi imali isto slavensko korijenje kao i Srbi; Muslimani su za jedne etnički Hrvati pa otud i pokret za njihov "povratak iskonu", a za druge su poturčeni Srbi i otud zahtjev za njihov povratak "vjeri pradjedova"; Srbi su, naravno, na cjelini prostora bivše Jugoslavije, a samo je igra povijesti dovela do toga da su različitih vjera.

Bez obzira na sve moguće etnogenetičke interpretacije porijekla pojedinih naroda, koje ponekad dovode do apsurdna da su jednom svi

Hrvati zapravo Srbi, a drugi put da su svi Srbi zapravo Hrvati (što bi značilo da su u svojim povijesnim sukobima zapravo Hrvati bili protiv Hrvata, odnosno Srbi protiv Srba sa svim uzajamnim klanjima!), svim isključivostima na ovim prostorima zajedničko je da se u genetskom naslijeđu traži svoja superiornost i grijesi drugih. Hrvati su, za srpske nacionaliste, genocidni po sebi, a Srbi su, za hrvatske nacionaliste, genetički defimirani kao niža rasa bizantijskog ponašanja.

Jasno je da takve interpretacije imaju za cilj ponajprije opravdavanje vlastitog ponašanja, s jedne strane, a s druge, da su u funkciji osmišljavanja onoga što se svakodnevno događa u odnosima tri sučeljena naroda.

2. *Sami određujemo sebe — nacionalni osjećaj*

Poteškoće određenja nacionalne pripadnosti posebno su velike u multinacionalnim državama koje su se raspale nakon sloma tzv. komunističkog društva i kad se nacionalna pripadnost uzima kao jedna od glavnih pretpostavki novog državljanstva. Na iskazane pokušaje da se pripadnost vjeri uzme kao kriterij pripadanja nekom narodu reagirao je katolički teolog Z. B. Sagi (1994.) pregnantnom izjavom da se "... pripadanje nekom narodu izjavljuje a ne dokazuje, osim u rasističkim shvaćanjima." Svaki proces formiranja nacije, njezina djelovanja, uključuje ljude koji se formiraju kao njezini pripadnici, po kojima nacija ima svoju egzistenciju, trajanje, vrijednosti i djelovanje. Kao i u svim povijesnim fenomenima, čovjek je ishodište, djelatni subjekt i krajnji rezultat.

Psihologijski aspekt nacije najprije je osjećaj pripadnosti, zajedništva, sustav stavova prema vlastitoj skupini. Koliko god formiranje nacionalnog osjećaja imalo svoje objektivne pretpostavke, od postojanja same nacije, preko društveno-ekonomskih odnosa, položaja pojedinaca i skupina, sustava vrijednosti i slično, ono je u osnovi isključivo subjektivno, psihološko stanje. Etnički ili nacionalni identitet obično je rezultat političke, kulturne, religijske i lingvističke povijesti neke zajednice, prije nego što je rezultat "zajedničkog porijekla" u znanstveno valjanom antropologijskom smislu. Eminentni britanski analitičar nacija i nacionalizama, Hugh Seton-Watson, zapisao je: "Nakon što sam cijelog života proučavao taj problem, došao sam do zaključka da nije moguće dati znanstveno određenje nacije. Sve što mogu o tome reći jest da nacija egzistira onda kad znatan dio populacije određene zajednice smatra da pripada stanovitoj naciji i na taj način se ponaša" (prema Kona Statement, 1944., str. 4).

U literaturi koja razmatra te probleme rabe se vrlo raznolika određenja toga psihološkog stanja: "nacionalna svijest", "osjećaj nacionalnosti", "nacionalna identifikacija", "osjećaj nacionalne raznolikosti", "nacionalna lojalnost", "nacionalna solidarnost", "nacionalna vezanost" samo su neka od prisutnih određenja (vidi Dekker, Malova 1994.). To psihološko stanje, za koje ćemo rabiti opći pojam nacionalnog osjećaja (kao temelj identifikacije, lojalnosti i slično), možemo odrediti kao *osjećaj pripadnosti određenoj skupini, koji je stečen procesom socijalizacije, kroz koji se prima jezik, tradicija i kultura te skupine, te kroz koji se pojedinac poistovjećuje sa skupinom, njezinim vrijednostima i interesima.*

Budući da je pojedinac dio raznih socijalnih skupina, između ostalih i nacije, koje zatiče u svojoj užoj i široj socijalnoj okolini, bez obzira na njihove različite osobine — složenost, trajnost, veličinu, važnost i slično, on formira odnose prema tim skupinama, pa prema tome i naciji, tako da nacionalni osjećaj predstavlja logičan produkt činjenice egzistiranja raznih nacija i njihovih međusobnih odnosa. U svijesti čovjeka prelama se "dani povijesni trenutak razvoja društvenih i nacionalnih odnosa" i on se formira kao pripadnik svoje nacije sa složenim sustavom stavova prema svojoj nacionalnoj skupini i stavovima prema nacionalnim skupinama s kojima je njegova nacija u svojoj egzistenciji suočena.

Ne ulazeći u same korijene sukoba i krivice, činjenica je da, s psihologijskog aspekta promatranja, u situacijama konflikta (posebno ako je taj konflikt međuetnički, ili ako se njime manipulira radi nekih drugih, ponajprije veliko-državnih interesa) dolazi do jačanja nacionalnog osjećaja, osjećaja zajedništva, unutarnacionalne homogenizacije i, usporedo s tim, stvaranja sve jače distancije prema drugima koji jesu ili se doživljavaju kao opasnost za vlastitu nacionalnu skupinu. Nacionalna pripadnost u takvim situacijama postaje temelj vrednovanja, najprije se traži izjašnjavanje, a na temelju toga slijedi unaprijed određena pozitivna ili negativna prosudba.

3. Nacionalizam — patologija nacionalnoga

Bez obzira na to kako odredili naciju i nacionalnu pripadnost, činjenica je da težnja za nacionalnim samoodređenjem ima dvije značajne funkcije u modernoj povijesti. S jedne strane, to je bila glavna poluga suprotstavljanja imperijalizmu, totalitarizmu i svim nasilničkim ideologijama, što je omogućavalo širenje ljudskih prava i sloboda i postavljalo temelje jačanja individualnog digniteta. S druge strane, međutim, to je bio (i jest) izvor štetnih napetosti i destruktivnih sukoba, dovodeći do smrti milijuna ljudi te golemih materijalnih gubitaka, blokirajući ekonomske i političke reforme i služeći kao opravdanje nasilja nad ljudskim pravima te postojanja nasilničkih poredaka (Kona Statement, str. 4).

Nema nikakve sumnje da je pripadnost nacionalnoj zajednici funkcionalna i za pojedinca i za zajednicu. Pojednostavljeno, poistovjećujući se s nacijom pojedinac ima osjećaj pripadanja i sigurnosti, a nacionalni osjećaj pripadnika zajednice omogućuje prevladavanje unutarnjih konflikata u situacijama sukoba s vanjskim skupinama i javlja se kao integrirajući, centripetalni mehanizam skupnog djelovanja.

U složenom suvremenom svijetu, u kojem ne postoji samo pluralitet nacija što egzistiraju usporedo s međusobnom suradnjom i latentnim ili manifestnim sukobima kao državne zajednice, već je u velikoj mjeri prisutno prožimanje na istom prostoru u okviru istih državnih zajednica, u specifičnim situacijama, kao što je na primjer raspad višenacionalnih zajednica i težnje za stvaranjem nacionalnih država koje pretendiraju na isti teritorij, nacionalni osjećaj, kao pozitivan element nacionalne integracije i formiranja pojedinca, nerijetko se pretvara u svoju patologiju, u nacionalizam.

Ovdje pojam nacionalizma uzimamo isključivo u njegovoj psihološkoj konotaciji, kao pojmovni ekvivalent etnocentrizmu ili grupocentrizmu. To

označava *isključivu, selektivnu vezanost uz vlastitu skupinu uz istovremeno negativne stavove i neprijateljstvo prema drugim društvenim skupinama*. Kao što su predrasude svojevrsna patologija stava, s izrazito negativnim, apriornim emocionalnim zasićenjem, tako je i (u okviru ovog pristupa) nacionalizam patološki oblik nacionalnog osjećaja, u kojem prevladava neprijateljstvo, mržnja, iracionalnost.

4. Nastanak i uvjeti ispoljavanja nacionalnih predrasuda na prostoru bivše Jugoslavije

Odlučno odbacujući svaku pomisao o predrasudama kao "urodom stanju organizma" i shvaćajući ih isključivo kao osobinu ličnosti karakterističnu za širu društvenu skupinu u odnosu prema drugoj skupini formiranu kroz proces socijalizacije, ovdje ću razmotriti pojedine pristupe koji pokušavaju ukazati na nastanak predrasuda i njihovo ispoljavanje (prema Allport 1958.) i prikazati njihovu relevantnost na konkretnim primjerima nekadašnjeg jugoslavenskog prostora.

Društveno-povijesne pretpostavke. Da bi se razumio nastanak predrasuda nužno je analizirati cjelokupni povijesni proces i društveno-ekonomske odnose unutar kojih su se nalazile pojedine skupine prema kojima postoje predrasude. Tu se radi o *tradicionalnom nacionalizmu*, odnosno o činjenici da pojedinac u procesu socijalizacije preuzima "kulturno naslijeđe", što mu omogućuje da kao pojedinac postane dio društva, a društvu da nastavi kontinuirani razvoj. Kao sastavni dio toga "naslijeđa" preuzimaju se i određena vrednovanja drugih društvenih skupina. Pojedinac formira stavove mehanizmom imitacije, stvara okvire prosuđivanja i vrednovanja kao apriorne kategorije u vrijeme kad njihov sadržaj za njega nema značenje, osim kao element prilagodbe postojećem. Kasnije, kad dođe u doticaj s pripadnicima tih drugih društvenih skupina, tako i općenito s relevantnošću činjenice da pored "nas" postoje i "oni", naš doživljaj je selektivan i unaprijed određen preuzetim apriornim vrednovanjima. Negativni stavovi prema drugima preuzeti su kao svojevrsni "truzimi" (istine po sebi) i mi ih, kao dio šire društvene skupine, nekritički prihvaćamo i ispoljavamo. Imajući na umu dugotrajnu međusobnu isprepletenost i suprotstavljenost pojedinih naroda na ovim prostorima, takva analiza zahtijevala bi posebnu opsežnu studiju, što premašuje potrebe ovog prikaza. Samo za ilustraciju, zadržat ću se na nekoliko općih primjera.

Odnosi između *Hrvata i Srba* na ovim prostorima imaju svoju povijest od preuzimanja kršćanstva, granične linije dvaju velikih carstava i vjera, nastanka i naseljavanja vojne krajine kao prostora razgraničenja Otomanskog i Habsburškog carstva, razvoja feudalizma i kapitalizma, kao i manipulacija velikih sila. Nastanak prve Jugoslavije i različiti položaji pojedinih naroda i njihovih objektivnih (ne)mogućnosti da realiziraju svoje interese i nadanja s kojima su ušli u novu državu, traumatska iskustva drugog svjetskog rata, kao i odnosi u drugoj Jugoslaviji, oblikovali su povijesni i društveni prostor, u kome su se razbuktavale strasti, nalazeći oduška svojim nezadovoljstvima i stvarajući masovne tragedije. Povijest i selektivna iskustva, kao i njena interpretacija, uvijek je davala dovoljno

“razloga” za racionalizaciju vlastitog ponašanja, tražeći i nalazeći u povijesti krivicu drugoga.

Povijest je, također, oblikovala i specifične odnose prema *Muslimanima*. Kao distinktivna skupina, Muslimani su se formirali na temelju vjere, što je bilo praćeno i privilegiranom položajem u okviru Otomanske imperije. Borba pojedinih naroda za neovisnost neminovno je dovodila do konfrontacija u okviru kojih je često vjera bila temelj okupljanja pa time i formiranja i očuvanja nacionalne svijesti, ali i temelj revansizma za “povijesne” nepravde. Prvi veliki eksodusi naroda na ovom prostoru bili su upravo iseljavanje u prvom razdoblju nakon Berlinskog kongresa 1878. turskog, a zatim sve više i muslimanskog stanovništva.

Interesantno je, bez obzira na manifestne sukobe tijekom raspada Jugoslavije, da ne postoje snažne nacionalne predrasude između, na primjer, Srba i Slovenaca. Razlog je prije svega u odsustvu povijesnog negativnog iskustva, odnosno u činjenici da u ranijem razdoblju pripadnici tih dvaju naroda nisu bili u neposrednom međusobnom kontaktu, pa time i situacijama mogućeg sukoba koji bi ostavili trajnije posljedice. To ne znači da i među tim nacionalnim skupinama nema predrasuda, već samo da one nemaju povijesno utemeljenje, pa time ni trajniji karakter.

Sociokulturni pristupi. Dok društveno-povijesni pristup pokušava ukazati na osnovne uzroke nastanka netrpeljivosti i apriornog vrednovanja drugih, ovaj pristup težište stavlja na kulturne razlike među skupinama koje su često pojavni aspekt razlika i sukladno tome često temelj racionalizacije postojećih predrasuda. Činjenica da se skupine razlikuju u kulturnoj nadgradnji uzima se kao osnova (pogotovo u sociološkim i antropološkim studijama) konflikata među njima. Kao i u svakom drugom pristupu, i u ovome ima istine, ali mnoge činjenice ga istodobno pobijaju.

Po nekim shvaćanjima, na koje Allport stavlja težište u okviru ovog pristupa, kultura skupine sadrži određena tradicionalna vrednovanja koja posebno dolaze do izražaja u okviru nekih trajnijih procesa, kao što je, na primjer, urbanizacija. Dolazi do tzv. urbane nesigurnosti koja je pojačana sredstvima masmedija, reklamom i sl., što dovodi do porasta aspiracija i usporedbe s onima koji su uspjeli, odnosno nisu uspjeli. To stanje kompeticije dovodi do nesigurnosti i do jačanja etnocentrizma pojedinih skupina.

Upravo te procese možemo pratiti na prostoru bivše Jugoslavije. Kako u agresiji na Hrvatsku tako i u ratu u Bosni i Hercegovini, vidimo koliko značajnu ulogu ima činjenica nalazi li se netko tradicionalno u urbanom prostoru, je li još uvijek ‘jednom nogom’ vezan za selo, odnosno živi li na selu. U Hrvatskoj postoji jasna podjela na ‘urbane’ i ‘seoske’ Srbe. Prva grupa je integrirana u sociokulturni prostor Hrvatske i, bez obzira na niz problema, uvjetovanih agresijom Srbije i ratom, na koje nailaze, velikom su većinom lojalni građani države. S druge strane, Srbi koji žive na selu u relativno zatvorenim sociokulturnim sredinama, znatno su manje integrirani u cjelinu hrvatskog prostora pa time i pogodnija grupa za manipulaciju nacionalnim osjećajima i osjećajima ugroženosti. Sukladno očekivanjima, znatan broj Srba koji su živjeli na periferiji većih gradova u kompaktnim cjelinama najčešće ‘divlje’ gradnje, također su se priključili pobunjenim Srbima. Također je interesantno da su znatno militantnije bile one grupe koje su neposredno nakon drugog svjetskog rata bile kolonizirane u

poljoprivredno bogatije dijelove Hrvatske, za razliku od autohtonog stanovništva.

Sličan proces prisutan je i u Bosni i Hercegovini, s time da je u toj državi sukob na relaciji grad — selo još intenzivniji i transparentniji. Razlog se prije svega nalazi u činjenici da su tijekom Otomanskog carstva Muslimani pretežno sačinjavali gradsko stanovništvo, dok su Srbi i Hrvati (pravoslavni i katolici) bili na selu. Proces urbanizacije (uglavnom nakon drugog svjetskog rata) zahvatio je prije svega srpsko i hrvatsko stanovništvo. Odatle i činjenica da su po zemljišnim knjigama Srbi vlasnici znatno većeg zemljišta nego što sudjeluju u ukupnom stanovništvu. Svakako, i ta činjenica rezultat je agrarnih reformi provedenih nakon aneksije Bosne i Hercegovine od Austro — Ugarske, odnosno nakon prvog svjetskog rata, i to prije svega muslimanskih imanja (aga i begova). U svakom slučaju, tzv. enklave u Bosni i Hercegovini, koje su opkoljene pobunjenom srpskom vojskom (Sarajevo, Goražde, Srebrenica, Bihać), naseljene su pretežno muslimanskim stanovništvom, dok su prigradska naselja rezultat naseljavanja i dolaska stanovništva sa sela. Pa i Banja Luka, kao grad s izrazitom srpskom većinom, prije drugog svjetskog rata imala je većinsko muslimansko stanovništvo, da bi, pogotovo nakon potresa 1969., u nekoliko godina gotovo udvostručila stanovništvo, i to prije svega migracijom iz okolnih sela naseljenih srpskim stanovništvom.

Situacijski pristupi. Bez obzira na nastanak samih predrasuda, kao i razlika među skupinama, njihovo ispoljavanje je uvijek izraz neposredne situacije u kojoj se pojedinac nalazi i koja potencira kako nezadovoljstvo samog pojedinca tako i antagonizam među skupinama. Allport u svom pristupu navodi četiri osnovne situacije koje su dosta različite, kako s obzirom na trajnost tako i na prirodu odnosa, ali su sve u većoj ili manjoj mjeri prisutne na prostoru bivše Jugoslavije. Neovisno o Allportu, mi ćemo ih ovdje navesti prema stupnju općenitosti.

Prva situacija odnosi se na *atmosferu*. Pod tim se podrazumijeva cjelokupni kulturni milje u kojem se pojedinac nalazi, s kojim se konformira i na taj način nekritički, čak i neovisno o objektu, preuzima postojeće predrasude. Tu se radi o tzv. *konformističkim predrasadama*, odnosno o činjenici da se u konkretnoj situaciji ispoljava nacionalizam prema nekoj društvenoj skupini na temelju mehanizama psihosocijalne interakcije, u prvom redu imitacije, identifikacije, socijalne podrške i pritisaka što pojedinca usmjeravaju k preuzimanju onih stavova koji su u danom momentu prevladavajući. Suočen s potrebom da pripada skupini, da bude prihvaćen i vrednovan prema skupnim normama, pojedinac nekritički prihvaća i nacionalističke stavove, ne toliko zbog njihova sadržaja ili ciljeva grupnog ponašanja, već zbog sebe i svog statusa. S vremenom ljudi prihvaćaju neke ideje, ne toliko zbog ideja samih, koliko zbog sebe i potrebe da budu slični drugima. Nema nikakve sumnje da je snažna politička manipulacija i stvaranje unutarnacionalne homogenizacije dovela do prevladavajućeg konformizma kod svih naroda na prostoru bivše Jugoslavije. Takav konformizam bio je znatno olakšan prevladavajućom autoritarnom strukturom ličnosti (Rot, Havelka 1976., Šiber 1988.) i odsustvom demokratske političke kulture na tim prostorima.

Druga situacija odnosi se na tip *kontakta među skupinama*, odnosno na gustoću pripadnika pojedine skupine unutar neke većinske zajednice. To je

Williamsov zakon (Williams, 1947.), po kojem migracija uočljivo različite skupine u neko područje povećava mogućnost konflikta, s tim da je vjerojatnoća konflikta to veća: a) što je veći postotak manjinske populacije u odnosu prema većinskoj, i b) što je kraće razdoblje u kojem dolazi do povećanja manjinske skupine.

Prvi zakon ukazuje na činjenicu da se s porastom manjinske skupine povećava percepcija opasnosti, odnosno ugroženosti većinske skupine. To posebno dolazi do izražaja ako manjinska skupina, zbog kulturnih razlika, vrste posla kojim se bavi (nekvalificirani građevinski radnici i sl. kod radnih migracija) živi u uvjetima socijalne izolacije.

Drugi zakon naglašava tzv. vremensku dimenziju, odnosno činjenicu da u relativno kratkom vremenskom razdoblju teško dolazi do prilagodbe, kako manjinske skupine na kulturu i socijalne standarde većinske skupine tako i većinske skupine na činjenicu da se na istom, kako geografskom tako i socijalnom, prostoru nalazi manjinska skupina.

Na prostorima bivše Jugoslavije možemo promatrati značaj obaju ovih zakona, i to kako uoči i za vrijeme sukoba tako i djelovanje migracija uvjetovanih ratom (izbjeglice i prognanici) na prostorima koji nisu neposredno zahvaćeni ratom. Tu su bitna dva migracijska procesa. Jedan je naseljavanje stanovništva, prije svega srpskog, na nacionalizirana ili napuštena zemljišta nakon prvog (pretežno Kosovo i Baranja), odnosno drugog svjetskog rata (srpskog i crnogorskog u Vojvodinu; srpskog, crnogorskog i hrvatskog u Slavoniju i Baranju). Stanovništvo je dolazilo prije svega iz izrazito nerazvijenih područja Bosne i Hercegovine, odnosno Dalmatinske zagore i Like u Hrvatskoj. Sela su se naseljavala uglavnom po nacionalnoj pripadnosti tako da je bila otežana etnička integracija u novoj sredini. Drugi migracijski proces usko je povezan s industrijalizacijom i urbanizacijom te golemim priljevom seoskog stanovništva u gradove. U nekoliko desetljeća gradovi su potpuno izmijenili svoju nacionalnu i socijalnu strukturu, kao i način života. Posebno su dramatične promjene u onim gradovima koji su se naglo razvijali, a imali su izrazito nerazvijeno zaleđe s miješanim nacionalnim sastavom. Izraziti su primjeri promjene strukture stanovništva Skoplja i Banja Luke nakon potresa, ili Splita, Zadra, Dubrovnika, kao uostalom i mnogih drugih mjesta u Hrvatskoj na jadranskoj obali, koja su razvojem turizma i izgradnjom privrednih objekata promijenila sastav svog stanovništva. Novopridošlo stanovništvo imalo je znatnih poteškoća u prilagodbi, najčešće se okupljalo u svojevrsna prigradska naselja koja su imala karakteristiku regionalnih i nacionalnih geta. To stanje je najizrazitije i najtransparentnije na području Bosne i Hercegovine gdje su pripadnici pojedinih naroda bili okupljeni u manje zajednice tako da je nacionalna karta te države, prije izbijanja rata i etničkih čišćenja, imala izgled "leopardove kože". To se ne odnosi samo na pojedine teritorijalne cjeline ili naselja već je bila karakteristika i većine gradova. Unutargrupinska homogenizacija koja je postojala neovisno o kasnijim sukobima, bila je zahvalna osnova za kasniju "univerzalnu" nacionalnu homogenizaciju.

Druge dvije situacije koje navodi Allport odnose se na *promjene* do kojih dolazi s obzirom na šire društvene uvjete, odnosno položaj pojedinih skupina. Prva od njih odnosi se na povećanje *nezaposlenosti*, što dovodi do napetosti, nesigurnosti i ekonomske kompeticije među skupinama.

Druga se odnosi na *socijalnu pokretljivost*, odnosno na problem prestiža, pogotovo ako se radi o zatvorenom društvu u okviru kojega postoje relativno tradicionalne osnove vrednovanja.

Vrijednost je situacijskih pristupa u naglašavanju aktualnih promjena u položaju skupina i pojedinaca koje potiču međuskupinske antagonizme, kao svojevrsan neprilagođen način reagiranja na promijenjene uvjete života.

U konkretnim uvjetima na području bivše Jugoslavije upravo su širi društveni problemi, situacija naglih promjena, ukupna društvena kriza koja je dovela do raspada jedne višenacionalne zajednice i vrijednosnog sustava na kome se temeljila, neposredno utjecali na nastajanje, jačanje i ispoljavanje međunacionalnih sukoba.

Psihodinamički pristup. Dok je za ranije prikazane pristupe na izvjestan način dan kontekst (povijesni, kulturni, društveno-ekonomski) unutar kojeg nastaju, prenose se i ispoljavaju predrasude, psihodinamički pristupi težište stavljaju na konkretnog pojedinca koji u konkretnoj situaciji ispoljava predrasude prema pripadnicima drugih skupina. Kako to kaže N. Rot (1972., str. 385): "Za njih je karakteristično da suštinu predrasuda vide u tome da su predrasude posljedica i izraz djelovanja određenih unutarnjih dinamičkih snaga i da se javljaju uslijed određenih karakteristika onih koji imaju predrasude, a ne karakteristika onih prema kojima postoje predrasude."

Dva su osnovna pristupa, usko povezana, koja pokušavaju objasniti tu dinamiku ispoljavanja predrasuda. Jedan stavlja težište na *frustracije* kao osjećaj napetosti, uznemirenosti i nezadovoljstva uslijed nemogućnosti da se zadovolje potrebe, što dovodi do neprilagođenih oblika ponašanja, ponajprije do agresivnosti. Budući da je pravi uzrok frustracija ili nepoznat, ili nedohvatljiv, nezadovoljstvo, pa time i agresija, prenose se na društveno "dozvoljene objekte", odnosno određene socijalne skupine koje poprimaju ulogu "grešnog jarca" za nastalu situaciju. Ovaj pristup često se označava i kao "bihevioralan pristup", znači kao izvanjski izvor agresivnosti uzrokovan nemogućnosti postizanja cilja.

Drugi "psihološki" pristup naglašava *karakternu strukturu* pojedinca. Drugim riječima, neće svi pojedinci u situaciji frustracije agresivno reagirati prema pojedinim skupinama, već će se tako ponašati samo oni pojedinci koji su nesigurne i anksiozne ličnosti, odnosno oni kod kojih dominira autoritarna struktura ličnosti.

Nema nikakve sumnje da su zbivanja na bivšim jugoslavenskim prostorima kroz duže vremensko razdoblje stvarala niz frustracija što su započete ekonomskom krizom, da bi se ubrzo ta kriza pretvorila u ukupnu krizu društvenih odnosa. Nezadovoljstvo egzistencijalnim uvjetima života ubrzo se usmjerilo (možemo reći i izmanipuliralo) u pravcu međuskupinskih konflikata i traženja "objašnjenja" za vlastite neuspjehe. Budući da se nacionalizam ispoljava u društvenim situacijama koje neminovno postavljaju pitanje samih društvenih odnosa pa time i konkretne interese vladajućih skupina, društvena frustracija je usmjeravana k lažnim uzrocima, usmjeravajući konkretno ponašanje ljudi protiv pripadnika manjinskih ili vanjskih skupina.

Fenomenološki pristup. Stara je psihologijska istina da se ljudi ne ponašaju sukladno situaciji u kojoj se nalaze, već sukladno svom *doživljaju situacije*. Doživljaj situacije, pogotovo kada su u pitanju drugi ljudi, često više ovisi o našoj apriornoj definiciji, nego situaciji samoj. U kontekstu ove naše analize to bi značilo da postojeće predrasude određuju naš doživljaj pripadnika druge skupine i da je taj doživljaj osnova, odnosno racionalizacija našeg ponašanja. Drugi su prljavi, pokvareni, opasni, žele nam zlo i to je razlog našega neprijateljskog ponašanja. Tu smo suočeni s mehanizmom zrcala u kome naše ponašanje pripisujemo drugima i to uzimamo kao ispriku svoje netrpeljivosti ... 'Mi nemamo ništa protiv njih, ali oni žele nas napasti i to je razlog što smo ih napali!' U različitim oblicima, od individualnog ponašanja preko skupnog, sve do međunarodnih konflikata, svjedoci smo takvih objašnjenja. Značajnu ulogu u tim procesima imaju stereotipije, znači generalizirana vrednovanja drugih.

Međusobna povezanost različitih pristupa. Svakako da do sada spomenuti različiti pristupi ne mogu svaki za sebe objasniti psihologijske razloge sukoba na tlu nekadašnje Jugoslavije. Svaki od njih naglašava jedan aspekt, vrlo važan i prisutan u aktualnim sukobima, ali to je ipak samo jedna karika u međusobno povezanom i uvjetovanom procesu. *Povijesni pristup* govori o društveno-ekonomskoj uvjetovanosti nastanka predrasuda, znači o materijalnoj osnovi, ključnom uzroku zašto se pojedine skupine definiraju kao neprijateljske, opasne, manje vrijedne. Tu se radi o svojevrsnom povijesnom pamćenju, socijalnom naslijeđu koje preuzimaju nove generacije i opterećuju sebe traumama i mitovima prošlosti, a u aktualnom sukobu stvaraju se nove traume i potvrđuju raniji mitovi. *Sociokulturni pristup* govori o objektivnim razlikama kao posljedici pojedinih skupina u povijesnom razvoju. Tri vjere i tri tradicije na vrlo malom prostoru, kroz povijest manipulirane interesima velikih sila, stvorile su donekle različite obrasce ponašanja koji "legitimiraju" generalizacije o drugima. Zajedničkim životom u različitim oblicima državnih zajednica (u Bosni i Hercegovini u okviru Otomanske, a kasnije Austro-Ugarske imperije, u Hrvatskoj u Austro-Ugarskom carstvu, kasnije u okviru Kraljevine Jugoslavije, poslije drugog svjetskog rata u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji) pojedine skupine nalazile su se u različitim položajima koji su stvarali nezadovoljstvo, jačali konflikte. Isto tako kriza, kako ekonomska tako i politička, znači *konkretna socijalna situacija* koja je obuhvatila sve konstitutivne narode bivše Jugoslavije, dovela je do opće frustracije svih i do sukoba svih protiv svijeta. Političkom manipulacijom, privilegiranim položajem u centru odlučivanja, snagom većine i kontrolom Armije, rukovodstvo Srbije je nametnulo "srpsko nacionalno pitanje" kao ključni problem. Nije trebalo dugo čekati da i "ostala nacionalna pitanja", u prvo vrijeme kao obrana od srpskog hegemonizma, a uskoro i kao "autohtoni" nacionalizmi, dođu do izražaja.

5. Što da se radi?

Relativno je lako opisati određene destruktivne procese, znatno teže objasniti njihove uzroke, a izrazito teško naći rješenja. U ovom zaključnom dijelu pokušat ću naznačiti određene pravce djelovanja s obzirom na *fazu sukoba i vrstu akcije*.

Kao *faze sukoba* preuzet ću razradu u okviru 'Kona Statement', gdje se razlikuju 1. *latentnost*, 2. *manifestacija*, 3. *aktualizacija*, 4. *konsolidacija*.

Pod *vrstama akcije* podrazumijevam 1. *institucionalna rješenja*, 2. *socijalizaciju*, 3. *masmedijsko djelovanje*.

Ako bismo željeli odrediti u kojoj se fazi nalaze sukobi na području Hrvatske i Bosne i Hercegovine, tada je vjerojatno najbliže određenje da je to, barem se nadam, prijelaz između aktualnog, otvorenog, sukoba i teških posljedica. U svakom slučaju činjenica je da u ranijim fazama nisu učinjeni naponi koji bi te sukobe mogli, bilo spriječiti, bilo ublažiti.

Faza latentnosti je stanje u kojem se sažima cijela povijest međusobnih odnosa različitih skupina, povijest u okviru koje nisu stvorene pretpostavke — institucionalne, ekonomske i psihološke, koje bi omogućile dugoročnu integraciju, svakako ne asimilaciju, različitih etničkih i vjerskih skupina na zajedničkom prostoru. To je povijest u kojoj nisu ostvarene nacionalne države u vrijeme kada su se one formirale u Evropi, u kojoj nije formirano građansko društvo s logikom tržišnog ekonomskog odnosa, primjerene socijalne strukture, pa time i pretpostavki za parlamentarnu demokraciju i formiranje demokratske političke kulture. To je povijest pobuna, sukoba, potisnutosti pojedinih nacionalnih entiteta, totalitarnih sustava, povijest traumatskih iskustava. U bivšoj Jugoslaviji u fazi latencije, koja je trajala od 1945. sve do 1986., uz kratki prekid 1971., učinjene su institucionalne pretpostavke — federalni sustav, ali ništa više od toga. Nakon 1990. i prvih višestranačkih izbora, događaji su se odvijali takvom brzinom u tako ostrašćenju atmosferi da jednostavno nije bilo vremena, ali prije svega ni političke volje, da se u novonastalim državama i njihovim međusobnim odnosima pronađu ona institucionalna rješenja koja bi bila optimalna za izbjegavanje sukoba. Težnja ka samostalnosti i uspostavi nacionalnih država jednih, te dominaciji i hegemonizmu drugih, dovela je do agresije prema Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, kao i do unutarnje pobune srpskog stanovništva. U svakom slučaju ova tragična događanja naputak su onima koji imaju sličnu višenacionalnu strukturu i povijest — što veća samostalnost unutar cjelovite države, to veće uključivanje manjinske skupine u socijalne i političke procese države, to veća zaštita manjina, to veća integracija, to veća odgovornost za cjelinu i to veći identitet i lojalnost.

Faza manifestacije se javlja u situacijama ekonomske i političke krize, kad dolazi do općih frustracija koje se najčešće usmjeravaju prema određenim skupinama. Na prostoru bivše Jugoslavije faza intenzivne manifestacije započinje 1987., kada je u Srbiji na čelo Saveza komunista došao Slobodan Milošević, i traje do rezultata prvih demokratskih izbora 1990. godine. To je faza beskrupulozne manipulacije tzv. srpskim nacionalnim interesom, homogenizacije Srba i stvaranja straha kod svih nesrpskih naroda u Jugoslaviji. To je faza u kojoj su izostale dvije bitne pretpostavke za prevladavanje međunacionalnih sukoba — funkcioniranje pravne države, najprije na Kosovu, i konstruktivna uloga masovnih medija koji ne samo da se nisu suprotstavljali različitim glasinama koje su "legitimirale" mržnju već upravo suprotno, oni su je stvarali. U ovoj fazi, u konkretnom slučaju, na djelu je bila *politička volja da se izazove sukob* tako da je iluzorno govoriti o mehanizmima njegovog prevladavanja.

Faza aktualizacije je faza otvorenog sukoba, odnosno rata. Tri su moguća rezultata: a) odcjepljenje manjinske skupine uz podršku većinske skupine — to samo odlaže konflikt do uspostavljanja novih odnosa snaga; b) vojna pobjeda većinske skupine nad manjinskom, što također znači samo prividni mir čuvan represijom, i odlaganje sukoba; c) na temelju pregovora nalaženje institucionalnih rješenja odnosa većinske i manjinske skupine. Ovaj treći modalitet na djelu je u Hrvatskoj pod patronatom UN. Jasno je da je temeljna pretpostavka pregovora postojanje političke volje da se mirnim putem riješi problem. Ova pretpostavka nije dana po sebi i ona također zahtijeva neke postupke svog formiranja. Tri su ključna elementa u igri: aktualni nositelji vlasti, javno mnijenje i procesi formiranja demokratske javnosti. Procesii homogenizacije vlastitih naroda, demonizacija protivnika, patnje i žrtve prognanika, stvorile su dominantno opredjeljenje javnosti, u kojem nema elementarne tolerancije i povjerenja u one druge. Kao što je to jednom davno rekao američki predsjednik John Kennedy: "Jedan od mojih najvećih problema jest da Amerikance uvjerim, nakon hladnoratovske demonizacije Rusa, da je s njima moguće i nužno pregovarati". Međutim, isto tako kao što je to problem elite na vlasti da djeluje na javnost, problem je i javnosti da djeluje na nositelje vlasti, da ih uvjeri u nužnost pregovora, odnosno da pruži podršku. Taj problem je, vjerojatno, znatno veći na pobunjeničkoj, srpskoj strani, gdje je narod kolektivni talac počinjenih zločina i gdje vladajuća skupina ne samo da gubi svoje privilegije već dolazi u situaciju da neposredno odgovara za ono što je učinjeno.

Dva su moguća postupka u stvaranju pretpostavki za mirno rješenje. Jedan je *oprost*, i to u biblijskom značenju. Vrijedno je ovdje citirati riječi Edith Cavell, britanske bolničarke koju su Nijemci streljali za vrijeme I. svjetskog rata zbog pomaganja ratnim zarobljenicima: "Suočena s Bogom i vječnošću shvatila sam da domoljublje nije dovoljno. Moram se osloboditi mržnje i gorčine." (Garth, O'Donnell, 1986., str. 131). Pri tome je nužno naglasiti da oprost ne smije obuhvatiti počinitelje ratnih zločina. Drugo je *sustavni proces formiranja javne svijesti* da je zajednički život nužan i moguć, da ne postoji opća krivica naroda, već da je krivica u politici, ideologiji, nositeljima vlasti, konkretnim počiniteljima zločina. U procesu stvaranja takve svijesti odlučujuću ulogu imaju sredstva masovnih komunikacija, koja svojim ukupnim sadržajima i načinom njihova prikazivanja moraju biti u funkciji stvaranja međusobnog povjerenja i tolerancije. Svakako da je to znatno teže učiniti nego što je stvoriti nepovjerenje i mržnju, ali je zato znatno humanije i korisnije za sve.

Faza konsolidacije odnosi se na razdoblje nakon sukoba, kad se mora učiniti organizirani i osmišljeni napor za ponovno uspostavljanje zajedničkog života na istom prostoru i povezivanja svih onih niti koje su nasilno prekinute. Pod pretpostavkom da su u ranijoj fazi nađena institucionalna rješenja za prekid otvorenog neprijateljstva, u ovoj fazi treba učiniti sve da se realizira preporuka iz preambule UNSECO, po kojoj: "*Budući da ratovi počinju u glavama ljudi, u glave ljudi treba ugraditi obranu mira!*". Procesima političke socijalizacije, prije svega onima što ih mogu kontrolirati i usmjeravati država i pojedine organizacije, kao što je školstvo, masovni mediji, crkvene organizacije i slično, treba stvarati pretpostavke civilnog društva, političke kulture i tolerancije, međusobnog povjerenja i iskreno se nadati da buduće generacije neće ponoviti pogreške svojih predaka.

Literatura

- Allport, G., *The Nature of Prejudice*, A Doubleday Anchor Book, New York, 1958.
- Dekker, H., Malova, D., *The concept of nationalism*, u: Nationalism, ethnic conflict and conceptions of citizenship and democracy in Western and Eastern Europe, 1994. Volume I., ERCOMER, Utrecht, pp.15—56
- Jowett, G. S., O'Donnell, V. *Propaganda and Persuasion*, London, Sage Publ. 1986.
- Mill, J. S., *Principles of Political Economy*, 1848.
- Ratzel, F., *Anee Sociologique*, 1900.
- Rot, N., *Osnovi socijalne psihologije*, Beograd, Zavod za udžbenike, 1972.
- Rot, N., Havelka, N., *Nacionalna vezanost i vrednosti srednjoškolske omladine*, Beograd, IDN, 1973.
- Šagi, Z. B., "Zloraba krsnog lista", *Pečat*, 29. 11. 1994, str. 24
- Supek, R., *Društvene predrasude*, Beograd, Radnička štampa, 1973.
- Šiber, I., *Review of research on "Authoritarian personality" in Yugoslav society*, Politics and Individual, 1991., Vol. 1, No 1
- Williams, R. M., *The reduction of intergroup tension*, New York, Social Science Research Council, 1947., Bulletin 57
- Managing Ethnic Conflict: Kona Statement*, Project on Ethnic Relations, Princeton, 1994.

Ivan Šiber

PSYCHOLOGICAL MECHANISMS OF ETHNIC CONFLICT IN THE AREA OF FORMER YUGOSLAVIA — WHAT IS TO BE DONE?

Summary

This paper analyses the grounds, the origins and the manifestations of the ethnic conflict in the area of former Yugoslavia on the basis of the current psychological thought. Deriving from Allport's "theory of prejudice", we outline the historic grounds, the sociocultural diversity and the specific character of the particular social and political situation.

Trying to find an answer to the crucial question: What is to be done? we make the distinction between the four stages of conflict: latency, manifestation, actualization and consolidation, as well as the three lines of action: institutional solutions, influence of the mass media and the process of political socialization.